

Мар'яна Гдакович (*Mariana Hdakovych*)

Львів, Львівський державний університет внутрішніх справ

МЕДИЧНА ЛЕКСИКА В ПОЕМІ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО *ЕНЕЇДА*

Medical Vocabulary in Ivan Kotlyarevsky's Poem *Aeneid*

ABSTRACT: The article covers the functioning of medical vocabulary in the poem *Aeneid* by Ivan Kotlyarevskyi. Lexical-semantic groups within the medical vocabulary were analyzed. Medical vocabulary performs a nominative function and forms a medical discourse in the artistic text. The medical lexemes of the *Aeneid* are representatives of the phenomena of the medical culture of that time. Medicine in the text is implemented through a significant arsenal of lexemes, which are related to folk and the new scientific medicine of the 18th century and at the same time represent the level of medical development. The evolution of medical practices and professions in Ukraine can be traced through the prism of medical images and the corresponding names of medical professions. The text of the *Aeneid* contains rich linguistic material for the study of the development of medical terminology in the Ukrainian language, therefore it bodes well to introduce the poem into the field of terminological research. The work's medical issues give credence to an interdisciplinary approach and a multi-vector study of Ivan Kotlyarevsky's *Aeneid*.

KEYWORDS: Ivan Kotlyarevsky, medical vocabulary, medical terms, medical topics, medical discourse

Олексій Ставицький у *Коментарі до «Енеїди» І. Котляревського* писав, що «мало не кожна строфа поеми для тих, хто уміє ту енциклопедію читати, може розгорнутися в цілу наукову розвідку про той чи інший аспект сучасної І. Котляревському дійсності»¹. А проте такий важливий бік людського життя, як здоров'я / хвороби, і така вагома частина культури, як медицина, що широко представлені в поемі, не знайшли відображення у значному корпусі енеїдознавчих наукових текстів (Іван Франко, Микола Сумцов, Богдан Лепкий, Юрій Шевельов, Григорій Грабович, Євген Нахлік, Тамара Гундорова). Досі немає окремих студій (лише принагідно згадували «народну медицину»), присвячених вивченню медичного дискурсу твору і відповідного наративу, медичної лексики і термінології, образної системи і культурних реалій, пов'язаних із медичною

¹ І. Котляревський, *Енеїда*, коментар уклав О. Ставицький, Київ 1989, с. 209.

тематикою. У нашій статті ми зробимо спробу хоч трохи заповнити цю лакуну, простеживши функціонування медичної лексики в *Енеїді*, її стилістичне навантаження, її значення у формуванні медичного дискурсу поеми; також встановивши лексико-семантичні групи медичної лексики й найбільш функціонально значущі лексеми. Предметом нашого дослідження є медична лексика – як сукупність назв на позначення предметів та явищ, пов'язаних із людським тілом, хворобами, лікуванням.

Вступ

Двісті двадцять п'ять років тому побачило світ перше видання поеми *Енеїда* Івана Котляревського, яка стала основою сучасної української літературної мови. Проте мало хто згадує, що цей знаковий для української культури твір постав (звісно, окрім першорядного таланту автора) завдяки зусиллям, яких доклали медики: видано *Енеїду* в Санкт-Петербурзі 1798 р. коштом лікаря, завідувача друкарнею Медичної академії Максима Парпури, а привіз рукопис *Енеїди* до Петербурга з України лікар Йосип Каменецький. Вони видали поему без дозволу автора, знаючи, що Котляревський був би проти, а через десять років – 1808 р. завдяки старанням цих національно свідомих лікарів побачило світ друге видання. Як відомо, «добрими намірами встелена дорога до пекла» – тож у третьому виданні *Енеїди*, яке вже здійснювалося за участю автора 1809 р., в описі пекла з'явилися нові рядки «... особу **мацапуру** там шкварили на шашлику... . Натуру мав він дуже бридку... . Чужее оддавав в печать... . Чужим пустился промишлять»² (йдеться про М. Парпуру, алюзія на прізвище; *мацапура* – неохайна людина; опудало). Варто зауважити, що Парпура не промишляв на творі, ба більше – вклав свої кошти, про що й вказав у першому виданні: називалася поема *Енеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. Изданием М. Парпуры. 1798*³.

Як вже згадувалося, завдяки увазі Котляревського до окремих деталей *Енеїда* є своєрідним синопсисом тогочасної побутової культури українців, і зрозуміло, що лікарство (медицина) вписані тут теж. Явища / факти вказаної тематики (часто гіперболізовані, сатиричні) при всій бурлескності все ж дають можливість прочитання культурно-історичного тла часу, й зокрема тогочасної медицини крізь призму медичної лексики. Медична народна лексика є однією з найдавніших у мові. У час виходу *Енеїди* відбувалося активне накопичення медичних знань і заміна традиційної медицини науковою, що знайшло відображення в медичній лексиці, частина якої стала пізніше основою медичної термінології, а частина відійшла разом із застарілими медичними практиками, зафіксованими у тексті.

² Тут і далі цитати з тексту *Енеїди* (без зносок): І. Котляревський, *Енеїда*, Київ 1989.

³ Л. Монастирський, *До історії написання «Енеїди» І. Котляревського*, [у:] <http://eprints.zu.edu.ua/19757/> (03.03.2023).

Проте спершу – трохи фактів із медико-історичного контексту доби. Як вказав історик міської спільноти Полтави другої половини XVIII ст. Юрій Волошин:

Попри те, що люди ранньомодерного соціуму потерпали від різноманітних недуг, у Полтаві не було й лікарень. У місті жив лише один професійний лікар і працювала одна аптека. Щоправда, медичну допомогу населенню надавали цирюльники, яких тоді у місті мешкало аж п'ятеро⁴.

Тільки 1797 р. лікар Іван Тишевський власним коштом засновує в Полтаві першу лікарню для бідних на Лівобережній Україні. У 1802 р. Полтава стала центром губернії, того ж року було відкрито першу лікарню за казенні кошти на 20 чоловік; у Полтаві проживало близько восьми тисяч мешканців.

Медики (цілителі). Лікарська справа. Ліки (Лікарські засоби)

Звертаючись до тексту *Енеїди*, насамперед поглянемо, чи є тут безпосередні згадки про лікарів (цілителів) як основних представників однієї з найдавніших професій, які й, власне, є осердям медичної культури.

Лексема лікар вжита в тексті один раз – її не оминув автор, описуючи пекло: «А **лікар** скрізь ходив з **ланцетом**, / З **слабительним** і **спермацетом**⁵ / І чванивсь, як людей морив». Лікар (псл. *lek* 'ліки', *leciti* 'лікувати'⁶) – особа з вищою медичною освітою, яка лікує хворих⁷. Негативна конотація слова лікар у тексті очевидна: лікар морив – 'виснажував, мучив' – і ще й чванивсь – 'пишався', що пояснюється суспільно-історичними обставинами: професійних лікарів з освітою було мало (як вказано вище, один лікар у всій Полтаві); скористатися послугами лікаря могли лише дуже заможні люди; учений лікар з освітою («з дипломом») був явищем «нової медицини» доби раннього модерну XVIII ст. (на противагу до народної медицини), а все нове сприймається з недовірою чи підозрою.

Лікар появляється в цій сцені разом з атрибутивними для професії предметами і препаратами: ланцет (від фр. *lancette* 'списик', утв. від лат. *lancea* 'спис' (ЕСУМ, III, 192) – хірургічний інструмент із двосічним лезом для розтину наживів та ін.; у сучасній медичній практиці замінений скальпелем; слабительне – проносний препарат (при закрепках); спермацет (лат. *sperma ceti* 'сперма, сім'я кита', за помилковим уявленням про зв'язок цієї речовини з тваринною спермою (ЕСУМ, V, 369) – речовина, яку виділяють з голови кашалотів і використовують у парфюмерії та ін. В описі лікаря проявляється вже зауважена

⁴ Ю. Волошин, *Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.*, Київ 2016, с. 307.

⁵ Тут й далі у цитатах з *Енеїди* І. Котляревського виділення напівжирним шрифтом лексем, пов'язаних з медичною проблематикою, зроблене автором статті.

⁶ *Етимологічний словник української мови: в 7 т.*, т. 3, Київ 1982, с. 260. Далі в тексті – ЕСУМ.

⁷ *Словник української мови: в 11 т.*, т. 4, Київ 1973, с. 512. Далі в тексті – СУМ.

особливість авторського стилю – «спорадично Котляревський вдається до комічного використання професіоналізмів»⁸. Ужиті тут професіоналізми не тільки створюють комічний ефект і стисло малюють словесний портрет героя, але й окреслюють галузі лікувальної справи та методи терапії: консервативне лікування – слабительне та спермацет (мазь), і хірургічне втручання – ланцет.

Якщо лікар перебуває в пеклі, то іншого вченого представника фаху обтекаря автор поселив у «златії дні Астрей» – начебто в щасливу пору, «золотий вік»: «К роздачі порції – **обтекар**». Аптекар (лат. *apotheca* ‘склад’, ЕСУМ, I, 81) – історичне найменування професіонала в галузі медицини, який виготовляє та розподіляє ліки, медичні матеріали; у наші дні частіше вживають лексему фармацевт. Проте образ «златії дні Астрей» автор використовує іронічно, характеризуючи правління Катерини II, а лексема обтекар має комічне навантаження, бо відомо, якими мінідозами оперує аптекар у своєму ремеслі, тож зрозуміло, якими є порції, видані аптекарем для прожитку. Компанію обтекарю в тих псевдоідилічних «златих днях» складає «славний тогді народ» з міняйлів-казначей, фіглярів, картьожників, шинькарів, недорік. Варто зауважити, що саме ці два персонажі – учені медики – зображені сатирично-негативно, до інших цілителів з народу / ближчих до народу автор виявляє поблажливу добродушність, симпатію, в чому ми далі переконуємося. Причиною недолюбові до вчених медиків, крім вищезгаданих соціальних реалій, також є образ-маска автора, адже свою оповідь Котляревський веде від оповідача-простака, недовченого бурсака, «дяка-пиворіза»⁹. А вибір такої маски оповідача зумовлений колоніальним дискурсом, в якому «колоніальний суб’єкт одягає маску приниженого і маргіналізованого, щоб говорити про свої проблеми з офіційним і високим імперським світом. Але він також говорить цією мовою в межах свого провінційного середовища, інтегрованого в імперський соціум»¹⁰.

Опріч цих учених мужів від медицини (треба розуміти, що нова медицина XVIII ст. була представлена чоловіками – вченими лікарями були тільки чоловіки, нова медична система керувалася чоловіками, а отже, витіснення жінок, які мали пріоритет у народній медицині як повитухи, бабки, із сфер піклування про здоров’я було неминучим процесом), в поемі є й інші образи цілителів – тих, хто надає медичні послуги, кажучи по-сучасному. Так, у вирішальній сцені двобою Енея з Турном пораненого Енея (стріла влучила в стегно) лікує циліюрик Япид. Цир’ульник (циліорник, циліорик) – слово походить від пол. *cyrulik*, що сходить до лат. *chirurgicus* ‘хірург’ (ЕСУМ, VI, 252). Цирульники надавали певні види хірургічної допомоги: лікували рани, переломи кісток,

⁸ Є. Нахлік, *Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст*, Львів 2015, с. 298.

⁹ Є. Нахлік, *Перелицьований світ...*, с. 267.

¹⁰ Т. Гундорова, *Колоніальність як перевдягання: «малоросійський маскарад» Івана Котляревського*, „Harvard Ukrainian Studies” 2011-2014, vol. 32-33, part 2, p. 408.

вправляли вивихи, видаляли камені з сечового міхура, оперували грижу, робили ампутації кінцівок тощо. Цирульники також виготовляли мазі, пластирі, порошки, видаляли зуби, пускали кров, ставили банки і виконували обов'язки перукарів і голярів¹¹. Їх називали ще фельдшерами (від нім. *Feldscherer* 'польовий хірург'; від *Feld* 'поле' та *Scheren* 'різати' (ЕСУМ, VI, 85).

В Україні до кінця XVIII ст. медицина для широкого загалу залишалася цеховою ремісничою, представленою цирульниками. Оксана Карліна, Валентина Шандра простежили становище цирульників:

У XVIII ст. в російській армії молодший медичний персонал іменували цирульниками, підлікарями, фельдшерами. У *Статуті військовому* 1716 р. згадуються як цирульники, так і фельдшери. Відповідно до цього Статуту цирульник мав бути у кожній роті. Цирульників включали також і до штату державних установ. У XVIII ст. в Полтаві, наприклад, вони вважалися полковими посадовцями, а тому отримували платню. З уведенням у 1737 р. інституту міських лікарів посада полкового цирульника не скасовувалася, а існувала паралельно з посадою міського лікаря аж до скасування самих слобідсько-українських полків, після чого залишилися тільки приватні цирульні¹².

Описуючи Япида, автор уживає як синонім лексему *знахур* на позначення людини, яка займається лікарською практикою. Знахар, знахур – від *znati* 'знати', виникло як табуїстична назва чаклунів (ЕСУМ, II, 271) – людина, яка лікує різними немедичними засобами, а також займається чаклуванням:

Япид, **цилюрик лазаретний**, / Був **знахур** в **порошках** нешпетний, **Лічить** Енея приступав: / По локті руки засукає, / За пояс поли затикає, / Очками кирпу осідлав. / І, зараз приступивши к ділу, / Він шпеник в **рані** розглядав; / Прикладавав припарки к тілу / І шилом в рані колував. / І шевську смолу прикладає, / Но все те трохи помагає; / Япид сердешний чує жаль! / Обценьками питаєсь, кліщами, / Крючками, щипцями, зубами, / щоб вирвать проклятушу сталь.

Отже, яку інформацію щодо Япида повідомляє цей опис? По-перше, епітет лазаретний (лазарет від іт. *lazzareto* 'лікарня для хворих на проказу', ЕСУМ, III, 183) – невеликий лікувальний заклад при військовій частині; 'невеликий госпіталь', СУМ, 4, 436, медичний підрозділ полку в армії російської імперії з початку XVIII ст. до кінця XIX ст.) вказує на те, що Япид не випадково опинився на полі бою, а був військовим цирульником у складі війська троянців – а прототипом міг бути реальний полковий цирульник, яких Котляревський, який

¹¹ Г. Дидик-Меуш, *Українська медицина. Історія назв*, Львів 2008, с. 90.

¹² О. Карліна, В. Шандра, «О ПРОСТЫХ ЦЬЛЮРИКОВЪ НЕМУДРЫХЪ», [у:] *Розчаклування недуги. Локальна традиція, «старі» хвороби та «нова» медицина в Україні XVIII-XIX ст.*, Харків 2021, с. 226.

дванадцять років провів на військовій службі, бачив точно; по-друге, інші епітети – нешпетний ('вмілий; той, якого не шпетять'), сердешний – демонструють авторську симпатію й повагу до героя. Цей епізод розкриває сферу медичної діяльності цирульників та їхні методи лікування: цилюрик Япид застосовує методи хірургічного втручання з відповідними інструментами – шилом, обценьками, кліщами, крючками, щипцями; у синонімічний ряд медичних інструментів уведений гротесковий елемент зубами для створення комічного ефекту. Також Япид використовує методи відтяжної терапії – компрес (прикладання припарки та шевської смоли), але й вони не допомогли.

І тут у ролі цілительки виступає сама богиня Венера, яка й врятувала життя Енея своїми ліками - лікарством:

Шатнулись, різних **трав** нарвали, / **Зцілющої води** примчали, / **Гарлемпських капель** піддали, / І, все те вкупі сколотивши, / Якись **слова наговоривши**, / Енею рану полили. / Таке **лікарство** чудотворне / **Боль рани** зараз уняло, / І стрілки копійце упорне / Без праці винятись дало.

Згадані в рецепті лікарства Венери гарлемпські краплі (нід. *Haarlemmerolie*)¹³ – єдиний у тексті «фабричний», та ще й чужоземний лікарський засіб, як і назва – епонім іншомовного походження. Винайдені ці ліки учителем Клаусом Тіллі 1696 р. у місті Гарлем в Нідерландах, звідси й назва – гарлемські краплі або гарлеммерська нафта. Засіб був розлитий у маленькі пляшечки, його можна було пити або наносити на шкіру; його називали також *medicamentum gratia probatum*. Краплі, як помічні від різних хвороб, брали з собою моряки та місіонери в далекі подорожі. Цей препарат досі виготовляють у вигляді капсул, рідини та мазі; в основі – скипидарне масло, екстракт трав і сірка.

Поява Венери як вправної лікарки (як також й інших жінок-цілительок у поемі) не випадкова, адже, як уже зазначали дослідники, «жіночі прерогативи у лікуванні добре помітні до часу запанування „наукової медицини“. Незрідка вони пов'язувалися із переконанням про схильність жінки до магії і подолання хвороби потойбічними силами, із широким трактуванням „зачарування“ та варіння страв (а отже, й приготування ліків) жінкою у домашньому господарстві, схильністю до цілительства»¹⁴.

Народну медицину в поемі представляють жіночі персонажі, на позначення яких автор уживає лексеми: баби, відьми, шептухи, ворожки, яги¹⁵ – які

¹³ *Haarlem Oil. History*, [in:] <https://www.oprechtahaarlemmerolie.nl/history-haarlemmerolie-engels.html> (03.03.2023).

¹⁴ В. Маслійчук. *Держава та «лікарки». Постанови медичної системи на українських землях Російської імперії (XVIII – поч. XIX ст.)*, [у:] *Розчаклування недуги. Локальна традиція, «старі» хвороби та «нова» медицина в Україні XVIII-XIX ст.*, Харків 2021, с. 180.

¹⁵ Про етимологію та історію назв осіб, які займаються лікуванням у: Г. Дидик-Меуш, *Українська медицина ...*, с. 45-99.

застосовували традиційні натоді (а нетрадиційні натепер) магічні практики – замовляння, ворожіння, шептання, наприклад: «Уже і так пополякали, / Насилу **баби одшептали**, / Попався в зуби був біді». Як визначила Катерина Диса,

Ми ледь уявляємо, наскільки тісно чари пов'язані з історією медицини. У ранньомодерний час кожную подію залежно від обставин пояснювали природними чи надприродними причинами, скажімо одні хвороби вважали природними, а інші – ні. Методи лікування теж могли бути природними й надприродними, але межа між ними настільки розмита, що подекуди їх важко розрізнити. Ймовірно, що різниця між так званими раціональними й магічними способами лікування заледве усвідомлювалася¹⁶.

Про поважний суспільний статус таких осіб промовисто свідчить образ яги (яга – ‘відьма’, ягий – ‘злий’, ЕСУМ, VI, 532) Сивілли – однієї з головних у поемі, з якою Еней ходив аж до пекла, і яка зцілює від багатьох хвороб саме такими словесно-магічними методами: «Кому чи **трясцю одігнати**, / Од **заушниць чи пошептати**, / Або і **волос ізігнать**; **Шепчу** – уроки проганяю, / **Переполохи виливаю**, / **Гадюк умію замовлять**».

Сьогодні деякі елементи з мистецтва народної медицини входять у психотерапевтичну практику, в якій, власне, використовується слово як лікарський інструмент. Сучасна медицина актуалізує важливість гуманістичної складової у процесі лікування й робить наголос на значенні слова:

Будь-який діалог між лікарем і пацієнтом виходить далеко за рамки науково-технічної сторони лікування. Сама розмова часто стає лікувальним чинником, оскільки вона впливає на духовний стан пацієнта. Лікар може лікувати органи, але він ніколи не може поговорити з органом. Мова завжди спрямована на людину в цілому. Принцип діалогу належить до основних концепцій медицини. Такі поняття: особа – навколишнє середовище, психіка – сома, здоров'я – хвороба доповнюють один одного, і треба розглядати їх як одне ціле у вивченні етіології, симптоматики та вибору терапії¹⁷.

У пеклі на вечорницях Еней зустрічає шептуху, основним знаряддям її діяльності (що видно з назви її роду занять) є теж слово: «Вона тут тільки і робила, / Що всім **гадала, ворожила**, / Могуща в ділі тім була; / Чи **брехеньки які сточити**, / Кому **імення приложити**, / То так якраз і **додала**». Батько Енея приводить сина до неї, бо саме ця могуща шептуха розкриє велике майбутнє Енея. І тут ще неясно, як загалом у цих практиках й у зверненнях досі людей

¹⁶ К. Диса, *Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття*, Київ 2008, с. 186.

¹⁷ Р. Бруннер, *Мова лікаря та мова пацієнта*, «Праці НТШ. Медичні науки» 2018, т. 54, № 2, с. 21-22.

до таких осіб, чи шептуха ворожить-передбачає чи навіює клієнтові (у Котляревського – «імення приложити») певне розгортання подій – конструює життєвий план. Цікава деталь: шептуха прорікає не сама – вона делегує свої функції медіума предмету-горщечку; а щоб горщечок / голос «заговорив», то шептуха, варить зілля з численних лікарських рослин, непчатої води (ранішньої джерельної), яке таки доповнює словом:

І зараз в горщечок наклала / **Відьомських** разних-всяких **трав**, / Які на
Костянтина рвала, / І те гніздо, що ремез клав: / Васильки, папороть, шевлію,
/ Петрів батіг і конвалію, / Любисток, просерень, чебрець; / І все се налила **водою**
/ Погожею, непчатою / **Сказавши** скількох і **словець**.

Схожу медичну практику провадить знахур Охрім (єдиний чоловік в народній медицині поеми), який дає вирішальну пораду Енеєві щодо головного вибору (плисти в нові світи чи залишатися): «Се був пройдисвіт і непевний, / І всім **відьмам** був родич **крєвний** / **Упир** і **знахур** **ворожить**. / Од **трясці** гарно вмів **шептати**, / І **кров** кристьянську **замовляти**, / І добре знав греблі гатить». Як бачимо з характеристики Охріма («Упир і знахур ворожить»), народних цілителів часто вважали представниками «нечистої сили»: упир – міфологічна або фольклорна істота в слов'янських віруваннях, яка живиться людською, як варіант – тваринною, кров'ю. І хоч Котляревський безпосередньо не говорить про кровопиття Охріма, але лексеми крєвний, кров, ужиті в описі цього персонажа, наштовхують на думку, що цей знахур може не тільки «кров замовляти» (тобто зупиняти кровотечі), а й споживати її.

Таким чином, галерея персонажів, що займаються лікарською практикою вказують, що медицина / цілителство є в числі найкраще прописаних (поряд із військовою справою) професій / родів занять у поемі, що дає підстави для виокремлення медичного дискурсу. Персонажі цілителів / медиків пронизують канву тексту, появляючись у ключових сюжетних епізодах. На позначення лікувальної справи, цілителів, ліків, медичної мови в тексті ужито лексеми, що дозволяють простежити процеси розвитку й трансформації медичної культури у XVIII ст.

Хвороби. Хворобливі стани

Незважаючи на привнність лікарської справи у канві тексту, вербалізації самої концептосфери «здоров'я» (як фізичного чи психічного еталона) немає, як і немає відповідної лексеми. Є у тексті слово **здоровий**: «Вона йому все розказала / Так, як сама **здорова** знала» (йдеться про ягу Сивілли, яка розповідає Енеєві про дивні покарання біля оселі Плутона); проте ця лексема тут радше означає 'розсудлива, тверезо мисляча'. На позначення протилежного до здорового стану вжито в поемі слово **хирний** – 'хворий': «Щоб **хирний** тут ти не сидів»; також

однокореневе дієслово хиріти – ‘хворіти, бути кволим’: «Бо **хиріла** їх госпожа». Є також у тексті слово недуж – ‘болен’ (К.)¹⁸, ‘хворий’: «Борей **недуж** лежить з похмілля».

Котляревський подає чималу номенклатуру хвороб і хворобливих станів, хоча самого родового слова хвороба немає в тексті (вже зауважено, що «Котляревський зазвичай вибирає слова не з загальнородовим, а з конкретно-видовим значенням»¹⁹).

На що ж хворіли герої *Енеїди*? Найчастіше героїв переслідують рани, смерть, увічча (у переліченні синонімічних ушкоджень тіла бачимо тричленну ампліфікацію – улюблений стилістичний прийом Котляревського)²⁰. Сама лексема рана (псл. *rana* | *vrana* – ‘хвороба, кара, отвір’, ЕСУМ, V, 23) вжита добрий десяток разів у поемі (рана – ‘наслідок травми з порушенням цілісності покривів, з (або без) пошкодженням прилеглих тканин’), що й зрозуміло, бо *Енеїда* – твір, хоч бурлескний, а все-таки про героїв, які воюють. Уживається це слово також і в переносному значенні: «Цим сватовством нам мир даруєш / І царства **рани** урятуєш».

Різноманіття назв хвороб представлено у «калавурі її мосці», себто в караулі Смерти, який зустрічає Енея з Сивіллою на смердючій дорозі до пекла:

А потім Смерть до артикулу / Їм воздала косою честь, / Наперед стоя калавуру, / Який у її мосці єсть: / **Чума**, война, харцизтво, холод, / **Короста, трясця, парші**, голод: / За сими ж тут стояли в ряд: / **Холера, шолуді, бешиха** / І всі мирянські, знаєш, лиха, / Що нас без милости морять.

У сучасній медичній номенклатурі вживаються такі із вищеперелічених назв: чума ‘зоонозна інфекційна хвороба’ (ЕСУМ, VI, 354), короста ‘інфекційне паразитарне захворювання шкіри’ (ЕСУМ, II, 41), холера ‘гостроінфекційне шлункове захворювання’, від гр. *χολή* ‘жовч’ (ЕСУМ, VI, 194). Інші назви – застарілі чи діалектні нині: трясця ‘лихоманка (хворобливий стан) (ЕСУМ, V, 665), також малярія’; парші ‘парша, також парх, заразне шкірне захворювання людини’ (ЕСУМ, IV, 301), шолуді, те ж що ‘парша’ (ЕСУМ, VI, 453); бешиха ‘запалення шкіри, опух; рожа’ (ЕСУМ, I, 179). Зрозуміло, чому чума стоїть першою за смертю: включно до XVIII ст. найстрашнішою інфекційною хворобою, в тому числі й на теренах України, була чума.

Чимало хвороб лікує Сивіла (згадані вище в цитаті – описі цієї яги): окрім уже відомої нам трясці, вона лікує ще заушницю ‘запалення завушних залоз’ (СУМ, 3, 63), опух позаду вуха, тепер – паротит, також «свинка» по-народному; волос – «криме обыкновенного, ногтоеда» (К.); це опух з наливом під нігтем

¹⁸ Скорочення (К.) – тут і далі означає: *Словник Котляревського до видання «Енеїди»* 1842 р., [y:] <https://library.pl.ua/books/Eneida/Eneida.html> (21.05.2023).

¹⁹ Є. Нахлік, *Перелицьований світ...*, с. 84.

²⁰ Є. Нахлік, *Перелицьований світ...*, с. 304.

пальця; переполохи – психічні, психосоматичні стани викликані переляком (звідси переполох), уроки – з точки зору сучасної медицини, поширений у багатьох народів забобон про поганий вплив погляду деяких людей.

Згадується в тексті ще одна небезпечна хвороба – сап (в описі оплакування Евріала (Евруся), який трагічно загинув разом з другом Низом в стані рутульців): «Асканій більше всіх тут хлипав / І губи так собі задрипав, / Що мов на його **сап** напав». Сап ‘нежить, астматичний’ (ЕСУМ, V, 178); інфекційна хвороба зооного походження, спостерігається серед людей, що мали безпосереднє спілкування з кіньми, характеризується ураженнями шкіри, слизових оболонок, внутрішніх органів.

Натрапляємо в тексті на болячку – у значенні назви конкретної хвороби. Болячка – ‘чирей’ (К.), фурункул, по-народному досі чиряк. Лексема болячка вжита на позначення хвороби Прозерпіни: «І піднести їй на **болячку** / Ту суто золоту гіллячку, / Що сильно так вона бажа». Удруге це слово вжито у фразеологізмі «годити, як болячці» (означає дуже догоджати): «Енеєві так, як **болячці** / Або лихий осінній трясці, **Годила** пані всякий день».

На позначення хвороби / симптому хвороби двічі в тексті вжито лексему завійниця; завійниця ‘боль в животі’ (К.), завійниця, завійна ‘різкий біль у грудях або животі, параліч’ (ЕСУМ, II, 218). В обох випадках автор вживає це слово не в прямому значенні – як позначення фізичного болю, а для передачі емоційного-психічного стану: горя (через загибель царевича Палланта): «Троянські плакси тут ридали, / Як на **завійницю** кричали»; закоханості: «**Завійниця** од неї вхопить, / На голову насяде клопіт, / А може тьохне і не так: / Поставить рогом ясні очі, / Що не доспиш петрівської ночі».

Доволі розлогий опис специфічної жіночої хвороби, номінованої як «маточні припадки», подає автор, описуючи поведінку няньки цариці Амати після того, як її цуцика-муцика випадково роздерли хорти троянців:

Осатаніла вража баба / І крикнула, як на живіт, / Зробилась зараз дуже слаба.
/ Холодний показався піт. / Порвали **маточні припадки**, / **Істерика** і лихорадки,
/ І спазми жили потягли; / Під ніс їй клали асафету, / І теплу на пуп сервету, / Іще клістир з ромну дали.

Відповідного діагнозу «маточні припадки» тепер немає, проте такий термін функціонував як назва хвороби, зокрема прописаний у метричних книгах церков містечка Пирятин за 1834-1838 рр.²¹ Можна припустити, що йдеться про істерію (на що вказує й наступне слово у тексті істерика) – від лат. *hysteria* ‘матка’ (ЕСУМ, III, 415) – застарілий медичний діагноз, в наш час відповідний низці психічних станів, використовувався для опису розладів самопочуття та

²¹ А. Подгорна, *Причини смертності населення містечка Пирятин у першій половині XIX ст. (за матеріалами метричних книг)*, «Краєзнавство» 2019, № 3, с. 93-106.

поведінки у жінок. Для істерії характерні демонстративні емоційні реакції (сльози, сміх, крики), судоми, втрата чутливості, потьмарення свідомості, підвищена сексуальна активність. Конкретна лексика (як сильна сторона Котляревського²²) і увага до деталей дозволяє простежити перебіг і процес лікування цієї хвороби, як і застосування лікарських засобів. Лексему асафета не подає ні СУМ, ні ЕСУМ, згадка про цей лікувальний препарат є у *Медичному латинсько-українському словнику* Мартирія Галина (1926): *Asa foetida* ‘асафета, смердяча смола’²³. Асафета (нині більш відома як асафетида) – лікувальний екстракт, куди входив сік рослин *Ferula assa-foetida* (з сильним різким запахом) з домішкою смоли, сірки, різних солей; рекомендувалася асафета при багатьох захворюваннях, зокрема при розладах нервової системи; асафета практикується й нині – в йозі та аюрведі. Клістир – заст. ‘клізма’ (ЕСУМ, II, 462); ромен – народна назва ромашки (СУМ, 8, 880); також роман (ЕСУМ, V, 120); *Matricaria discoidea*, також ромашка пахуча, маточна трава – лікувальна трава, настій з якої вживають як протизапальний, також протиспазмовий засіб.

Оскільки герої *Енеїди* часто й густо споживають алкогольні напої в різних ситуаціях, то ще одним хворобливим станом, чи не найчастіше згаданим у тексті, є похмілля («Борей недуж лежить з **похмілля**; Пиля з **похмілля** сирівець; Щодень було у них **похмілля**; Троянці з **хмелю** просипались, / Скучали, що не **похмелялись**»). Про семантичну гнучкість лексеми похмілля свідчить okazionale вживання її у переносному значенні: «Зроби ти похорон з весілля, / Задай ти добре всім **похмілля**».

В одному епізоді Котляревський дуже детально й достовірно описує клінічну картину синдрому похмілля (фізичні й психічні прояви й симптоми), і подає традиційний «метод лікування» похмілля через опохміляння:

Енея заболіли ноги, / **Не чув** ні рук, ні голови; / Напали з **хмелю перелог**, / **Опухли** очі, як в сови, / І весь **обдуся**, як барило, / Було на світі **все немило**, / Мислите по землі писав. / З **нудьги охляв** і змінився, / В одежі ліг і не роздіся, / Під лавкою до світа спав. / Прокинувшись, весь **трусився**, / За **серце ссало**, мов глисти; / **Перевертався і нудився**, / **Не здужав** голови звести, / Поки не випив півквартівки / З імбером пінної горілки / І кухля сирівцю не втер²⁴.

²² С. Нахлік, *Перелицьований світ...*, с. 84.

²³ М. Галин. *Медичний латинсько-український словник*, Прага 1926, с. 19, [y:] <http://eudusa.org/NTShOnline/13.pdf> (21.05.2023).

²⁴ Наскільки точно відтворює клінічну картину похмілля І. Котляревський можемо побачити, порівнявши художній опис із науковим медичним: Похмільний (абстинентний) синдром – один з кардинальних симптомів хронічного алкоголізму. Після закінчення сп’яніння з’являються вегетативні розлади (тремтіння, пітливість, тахікардія), які поєднуються з психопатологічними симптомами (туга, тривога, страхи) і розладами сну (поверхневий сон, страхітливі сновидіння). При різко вираженому абстинентному синдромі можуть виникати судомні епілептиформні припадки, а згадані психічні порушення супроводжуються епізодичними зоровими і слуховими

До такого повного медичного опису стану важкого алкогольного похмілля додамо лише кілька лексичних зауваг: перелоги 'корчі, судоми'; писати мисліте 'іти нетвердою ногою, зигзагами (про п'яного)'.

Отож Котляревський уживає такі лексеми для позначення хвороб: чума, холера, сап, заушниця – інфекційні хвороби, короста, болячка, парші, шолуді, бешиха, волос – шкірні хвороби, рана – травматичне пошкодження, маточні припадки, істерика, завійниця, трясця, похмілля – хворобливі стани, уроки, переполохи – психосоматичні стани, – які номінують хвороби різної етіології, з переліку яких можна говорити про поширеність інфекційних та шкірних хвороб.

Тіло (тілесність). Назви частин тіла. Кров

Медицина – фах, який безпосередньо має справу з тілом – організмом людини, адже лікар лікує тіло, захворювання тіла. Як проявляється тілесність у поемі Котляревського? Вже стала загальником інтерпретація *Енеїди* як твору дуже натуралістичного, з фізіологічними одвертими описами, таку рецепцію також закріпили численні ілюстрації поеми різних художників. У 20-30-ті рр. XX ст. не рекомендували для дитячого читання твір Котляревського у виданні з ілюстраціями Миколи Бутовича²⁵. З власного досвіду можу сказати, що видання *Енеїди* з ілюстраціями Анатолія Базилевича батьки ховали як книгу «для дорослих» (треба брати до уваги, що концепт «тіла» був витіснений у батьківському дискурсі радянського соціуму, характерного особливо для 80-тих років XX ст., але цей аспект потребує окремої розвідки). Справа не тільки в розкішних ілюстраціях А. Базилевича²⁶, як у самому тексті, в якому тіло прописане фізіологічно, чуттєво, а герої тілесно уприважені.

Котляревський має здатність «утілеснити» персонажа – конкретною лексикою в описі, якимось особливим словом / штрихом, фразеологізмом чи синонімічним рядом: «Як вийшла бабище старая, / Крива, горбатая, сухая, / Запліснявіла вся в шрамах; / Сіда, ряба, беззуба, коса, / Розхристана, простоволоса, / І, як в намисті, вся в жовнах». Думаємо, що не тільки Еней «таку уздрівши цяцю, не знав із ляку, де стояв», але й читач теж добре розгледів цю цяцю з усіма анатомічними особливостями (автор ще й ужив номінативну одиницю з протилежним до опису потворної яги значенням, цяця – 'красуня').

галюцинаціями. Всі ці явища пом'якшуються або зникають після прийому невеликих кількостей алкоголю (похмеляння), [y:] <https://medical-enc.com.ua/hronicheskiy-alkogolizm.htm> (10.08.2023).

²⁵ Р. Голик, *Між Дмовським і Донцовим: читання, інтелектуальні та ідеологічні течії в Галичині 1920-30-х рр.*, «Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології» 2012, вип. 7, с. 68.

²⁶ Ілюстрації А. Базилевича та інших художників можна подивитися тут: *Проект «Енеїда Івана Котляревського: 7 в 1» – текст, ілюстрації, варіанти і різночитання, коментарі, переклади, іменний покажчик, словник*, [y:] <https://library.pl.ua/books/Eneida/Eneida.html> (10.08.2023).

Людське тіло Котляревський малює виразними мазками, в автора своєрідна техніка імпасто²⁷ в слові. Так, мати загиблого Евріала не просто прагне помсти, вона хоче розтерзати тіло ворогів: «Чом не скажена я вовчиця? / Щоб мні рутульців розідрать; / Щоб серце вирвать з trebuхуо, / Умазать морду їх мазкою; / Щоб маслаки їх посмоктать».

Автор не церемониться не лише, зображуючи живу плоть, але й подає доволі грубі описи неживого тіла, як, наприклад, у сцені поховальної церемонії (через спалення) латинян: «Тут кость, і плоть, і жир шкварчали, / Тут інші смалець істочали / У інших репався живіт; / Смрад, чад і дим кругом носились».

Сороміцькі жарти й еротичні сцени також «заземляють» *Енеїду*, акцентуючи на біологічній природі (тілесності) героїв: «Еней з Дидоною возились, / Як з оселедцем сірий кіт; / Ганяли, бігали, казились, / Аж лився деколи і піт»; «Венера пазуху порвала / І так себе підперезала, / Що вся на виставці була; / Косинку нарощно згубила, / Груднину так собі відкрила, / Що всякого б з ума звела».

Як ми вже побачили з опису хвороб, Котляревський знає й вміло описує анатомію й фізіологію людського тіла, вживаючи великий масив лексики на позначення органів / частин тіла та фізіологічних процесів. У творі знаходимо такі лексеми-соматизми (подаємо без цитування, бо воно зайняло б чимало місця): голова, волосся, лоб, висок, очі, брови, щоки, ніс (також кирпа), губи, уста, зуби, челюсті, рот, шия, груди, серце, тіло, живіт, пузо, пуп, trebuхи, печінка, легке, кишки, матка, жили, рука, нога, стегно, литка, п'яти, локті, кості, шкура, маслаки, м'ясо, кров, жир, плоть, труп.

Звернемо увагу на функціонування лексеми кров (ЕСУМ, III, 99), яка є однією з високочастотних у поемі. Слово кров виступає в таких семантичних значеннях:

- кров – як біологічна субстанція, рідка сполучна тканина організму людей: «Еней од рани шкандибає / В **крові** із строю в свій намет».
- Кров – як символ (також синонім) життя: «Не звір я – людську **кров** пролити; Но дать отпор були готові / І до остатней **каплі крові** / Свою свободу боронить».
- Кров – як ознака спорідненості, сім'ї, родини: «І всім відьмам був родич **кровний** (кровний – прикметник від слова кров); Други, товариші **і кровні**».
- Кров – як атрибут спільного етнічного походження: «В них **кров** текла хоть не троянська, / Якась чужая – бусурманська, / Та в службі вірні козаки» (йдеться про Низа й Евріала, які не за походженням, а за служінням спільній ідеї стали троянцями, козаками).

²⁷ Імпасто (італ. *impasto* 'тісто') – техніка живопису в якій застосовується густе, соковите накладення фарб так, що стають помітними сліди від пензля. Після висихання картини в стилі імпасто відрізняються чітко вираженою текстурою, фарби ніби виходять з полотна.

- Кров – як ознака приналежності до світу людей (на противагу до демонічного чи напівдемонічного світу відьом – ворожок – знахурів): «І **кров кристьянську** замовляти».
- Кров – у переносному значенні у фразеологізмі як символ здоров'я і краси: «І вся, як з **кров'ю молоко**».

Крім слова *кров*, Котляревський використовує також лексему *мазка́* (псл. *mazg* ‘мозок, кров, що витекла з рани’, ЕСУМ, III, 359), яка так само проявляє різні семантичні й функціональні нюанси. «**Мазкою** хоче хто умитись?; Троянське і латинське плем'я / Як умивалося **мазкой**; Умазати морду їх **мазкою**», – слово *мазка* тут у значенні ‘заюшитися, залитися кров'ю’; також у тексті є фразеологізм у цьому значенні з відповідними лексемами: «З носів і уст **юшила кров**» (юха, юшка – розм. те саме, що *кров*, СУМ, 11, 617).

Як біологічна речовина слово *мазка* наявне в жорсткій за описом сцені убиття Паллантом Ретія: «**Мазка** із трупа капотить», – дозволимо собі припустити, що *мазка* тут не тільки *кров*, а й *сукровиця*. У прямому значенні з перехідним у фразеологізмі «Убить його, **мазки напиться**»; також у складі фразеологізму «Про що ж **мазку** мирянську **лити**?» (*мазку лити* – ‘убивати’).

Майстер синонімів Котляревський виявив себе й тут – у побудові синонімічного ряду до слова *кров*. Поряд із праслов'янським / загальнослов'янським словом *кров* та українським *мазка*, у тексті також бачимо слово *сангвіс* (від лат. *sanguis* ‘кров’). Цей латинізм звучить у відповіді Енея латинським послам у його макаронічній, пересипаній латинізмами, мові (цікаво, що в цьому діалозі латинці говорять українською мовою, а троянець Еней – переходить на псевдолатину): «Ми зробим з Турнусом дуеллум, / Про що всіх **сангвіс** проливать?» Використання латинізмів тут не випадкове, як уже зазначали, це «традиція старобурсацьких пародій на високостильні схоластичні твори. У такий спосіб народна мова в особі свого носія Котляревського насміхається над схоластичним студіюванням латини»²⁸.

Нанизування синонімів як авторський стилістичний прийом для урізноманітнювання та увиразнювання тексту ілюструє рівночасне уживання фразеологізму проливати кров (‘убивати чи навпаки гинути, обстоюючи щось’; тут – у значенні ‘убивати’); із різними синонімами, що творить фразеологічні паралелізи: «Не звір я – людську **кров** пролити» – «Про що ж **мазку** мирянську **лити**?» – «Про що всіх **сангвіс** проливать?».

Таким чином, тіло, частини тіла, фізіологічні процеси прописані натуралістично; тілесність у тексті проступає у власне біологічному вимірі – фізіологічно, проявляючись у численних анатомічних назвах, структурує увесь текст *Енеїди*. Найбільш уживаною є лексема *кров*, яка демонструє широку лексичну сполучуваність і багатовекторне функційно-семантичне навантаження.

²⁸ Є. Нахлік, *Перелицьований світ...*, с. 298

Висновки

Отже, дослідження дозволяє зробити висновок про те, що медична тематика посідає значне місце в семантичному просторі видатної поеми Івана Котляревського. Медична тематика передусім знаходить вияв у медичній лексиці, яка широко представлена в тексті *Енеїди*. Ретельне вивчення тексту дало змогу встановити такі лексико-семантичні групи медичної лексики: назви медичних професій і назви народних цілителів, номенклатура хвороб та назви хворобливих станів, назви ліків та назви лікарських засобів, назви медичних інструментів, назви лікувальних процедур, анатомічні найменування та соматизми.

Медична лексика виконує номінативну функцію та формує медичний дискурс (один із небагатьох інших інституційних) у художньому тексті поеми.

Медичні лексеми *Енеїди* є репрезентантами явищ тогочасної медичної культури. Крізь призму лікарських образів і відповідних назв лікарських професій простежується еволюція медичних практик і лікарського фаху в Україні. Описи хворобливих станів і способів лікування реалізуються через значний арсенал лексем, які репрезентують рівень розвитку тогочасної медицини, відтак пов'язані з традиційною народною й новою ученою медициною XVIII ст. Анатомічні назви / соматизми становлять великий масив лексики й називають як зовнішні, так і внутрішні частини тіла, найчастотнішою з них є лексема *кров*, яка функціонує з різним семантичним і стилістичним навантаженням.

Текст *Енеїди* містить багатий лінгвістичний матеріал для дослідження розвитку медичних термінів в українській мові, тому перспективним є введення поеми в сферу термінологічних студій. Медична проблематика твору дає підстави наголошувати на доцільності міждисциплінарного підходу й різнопланового дослідження тексту *Енеїди* Івана Котляревського.

References

- Brunner R., *Mova likarya ta mova patsiyenta*, “Pratsi NTSh. Medychni nauky” 2018, t. 54.
 Dydyk-Meush H., *Ukrayins'ka medytsyna. Istoriya nazv*, L'viv 2008.
 Dysa K., *Istoriya z vid'mamy. Sudy pro chary v ukrayins'kykh voyevodstvakh Rechi Pospolytoi XVII-XVIII stolittya*, [u:] <https://pravo.studio/derjavi-prava-istoriya/chari-meditsina-sila-zabirati-povertati-71414.html>.
Etymologichnyi slovnyk ukrayins'koyi movy: u 7 t., Kyiv 1982.
Haarlem Oil. History, [in:] <https://www.oprechtahaarlemmerolie.nl/history-haarlemmerolie-engels.html>.
 Halyn M., *Medychnyi latyns'ko-ukrayins'kyi slovnyk*, Praha 1926, [u:] <http://eudusa.org/NTShOnline/13.pdf>.
 Holyk R., *Mizh Dmovs'kym i Dontsovym: chytannya, intelektual'ni ta ideologichni techiyi v Halychyni 1920 – 30-kh rr.*, «Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiyni tekhnolohiyi» 2012, vyp. 7.
 Hundorova T., *Kolonial'nist' yak perevdyahannya: “malorosyys'kyi maskarad” Ivana Kotlyarevs'koho*, “Harvard Ukrainian Studies” 2011-2014, vol. 32-33.

- Karlina O., Shandra V., *“O prostykh tsyruklykovъ nemudrykhъ”*, [u:] *Rozchakluvannya neduhu. Lokal'na tradytsiya, “stari” khvoroby ta “nova” medytsyna v Ukrayini XVIII- XIX st.*, Kharkiv 2021.
- Kotlyarevs'kyi I., *Eneyida*, Kyiv 1989.
- Maslychuk V., *Derzhava ta “likarky”. Postannya medychnoyi systemy na ukraïns'kykh zemlyakh Rosiys'koyi imperiyi (XVIII – poch. XIX st.)*, [u:] *Rozchakluvannya neduhu. Lokal'na tradytsiya, “stari” khvoroby ta “nova” medytsyna v Ukrayini XVII- XIX st.*, Kharkiv 2021.
- Monastyrets'kyi L., *Do istoriyi napysannya “Eneyidy” I. Kotlyarevs'koho*, [u:] <http://eprints.zu.edu.ua/19757/>.
- Nakhlik Ye., *Perelyts'ovanyi svit Ivana Kotlyarevs'koho: tekst – intertekst – kontekst*, L'viv 2015.
- Podhorna A., *Prychyny smertnosti naselennya mistechka Pyryatyna u pershii polovyni XIX st. (za materialamy metrychnykh knygh)*, [u:] <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/169732/11-Podhorna.pdf?sequence=1>.
- Proekt Eneyida Ivana Kotlyarevs'koho: 7 v 1 – tekst, iliyustratsiyi, varianty i riznochytnannya, komentari, pereklady, imennyi pokazhchyk, slovnyk*, [u:] <https://library.pl.ua/books/Eneida/Eneida.html>.
- Slovnyk ukraïns'koyi movy*. V 11 t., Kyiv 1970-1980.
- Voloshyn Yu., *Kozaky i Pospolyti: Mis'ka spil'nota Poltavy druhoï polovyny XVIII st.*, Kyiv 2016.

ПРО АВТОРА

Мар'яна Гдакович (Mariana Hdakovych) – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення Львівського державного університету внутрішніх справ (Lviv State University of Internal Affairs). **Публікації: статті:** *Соціальне мовчання в комунікативному аспекті*, «Закарпатські філологічні студії» 2022, ч. 26, т. 1, с. 43-47; *Риторичний ідеал Лесі Українки*, «Закарпатські філологічні студії» 2022, ч. 23, т. 1, с. 61-65; *Мовнозахисна діяльність українських правників Галичини у 20 – 30-х рр. XX ст.*, «Наукові записки Львівського університету бізнесу та права» 2020, № 27, с. 39-51; *Документація українського січового стрілецтва як етапне явище у формуванні офіційно-ділового стилю*, «Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юрид.» 2018, вип.1, с. 11-19; *«За права української мови»: наукова і громадська діяльність Костя Левицького в утвердженні прав української мови*, «Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юрид.» 2017, вип. 1, с. 313-324.

ORCID: 0000-0003-3755-4501

Email: gdakovych@gmail.com